

**Авторство української "Енеїди"
в аспекті духовних тенденцій доби**

Питання авторства української "Енеїди" при всій його простоті навряд чи вирішується однозначно. Дослідники не раз звертали увагу на особливу роль читацької сторони в появі друкованої версії поеми [4; 7]. Як слушно зауважив Г. Сивокінь, "читач "Енеїди" – одна з найважливіших проблем у тривалих і гострих суперечках про значення цього твору, про його роль у становленні нової української літератури" [8:80]. Враховуючи думку дослідника, доречно зупинитися на висвітленні ролі читача в появі української "Енеїди", ролі, що великою мірою зумовлювалась духовними тенденціями доби.

Дух часу, що від нього залежав І. Котляревський, визначався пануванням просвітницьких ідей, реалізованих у політиці в засадах просвітницького абсолютизму та імперського централізму, а в мистецтві й літературі – у художній теорії та практиці класицизму й сентименталізму. За таких умов, поряд з утвердженням імперських порядків, українська старосвітчина сприймалася як щось застаріле й безперспективне. Однак українське панство прощалося з нею не без певного сентименту. Ставлення до простолюду та його мови теж не завжди було однозначне. Воно поєднувало, з одного боку, схвалення кріпацтва, зверхній і критичний погляд на марновірство й забобонність простолюдинів, а з другого, – просвітницький гуманізм, захоплення простотою та ідилічністю природного життя селянина. Зрозуміло, що І. Котляревський належав своєму часові – він був одним із багатьох, на кому суттєво позначились тенденції доби.

"По духу свого времени, – писав про автора "Енеїди" П. Куліш, – он не мог видеть в украинской литературе занятия столь же серьезного, как и служба, и, вероятно, смотрел на свой талант как на одно из средств расположить в свою пользу

первого человека в обществе, которого благосклонность возвышала его в глазах других отставных капитанов и могла увеличить, как и действительно случилось, его средства к существованию” [5:251]. Кулішева думка, хоч і загалом вірна, усе ж є досить категоричною: він виділяє лише один аспект питання, можливо, найвагоміший, але необґрунтовано нехтує інші. Дослідник, зокрема, не враховує суспільної ролі просвітницьких ідей, які на початку XIX століття ще відчутно визначали характер соціальної поведінки. Згідно з ними практична діяльність, ідеологічно обґрунтовувана як праця для загального добробуту, підносилася на вищий щабель ціннісної ієрархії. Зрозуміло, що служба ставала для дворянина природним способом звершення свого соціального призначення. А література під цим оглядом набувала суспільної вартості лише тоді, коли співвідносилася із громадськими пріоритетами й підпорядковувалась вирішенню просвітницько-гуманітарних завдань. Тож не дивно, що І. Котляревський у своєму житті на перше місце ставив службу – це більше відповідало духові часу.

Відзначаючи залежність І. Котляревського від духовних настроїв доби, слід звернути увагу на ще один важливий аспект, який пов’язаний з регіональною, суто українською специфікою засвоєння ідей просвітництва. Як відзначив О. Кульчицький, в українській психіці “наслідком послаблення раціонально-розумової компоненти європейського сцієнтизму персоналізм звернувся більше в напрямку “увнутрішнення”, інтенсифікації особистого, внутрішнього життя, а не в напрямку експансії людської особи у світ” [6:54]. На думку дослідника української ментальності, в ній “першість і сила емоційно-почуттєвого життя вказує на зменшення ролі чинника раціонально-вольового в порівнянні з почуттєвим...” [6:57]. Отже, на формуванні особистості українця кінця XVIII – початку XIX століття позначились дві головні тенденції: перша – раціоналістична, зумовлена впливом просвітницьких ідей, зокрема, прогресизму та антитрадиціоналізму, засвоєних імперським центром; друга – емоційно-почуттєва, властива українській ментальності, що віддає перевагу самовдоскона-

ленню та розвиткові форм приватного життя. Тож, як наслідок впливу протилежних тенденцій, складається цікава модель життєвого влаштування, яка поєднує й погоджує різно-рідні компоненти. У ній, з одного боку, – прийняття раціоналістичної визначеності імперського централізму та універсалізму, піднесення служби до рангу громадського обов'язку, культ практичної діяльності, а з другого – локалізація цієї діяльності в межах рідного кутка, посилення у службовій практиці гуманітарного та емоційного компонентів, плекання приватної сфери життя. І. Котляревському якраз і було властиве таке “куткове”, провінційне ставлення до літературної праці, що коли й припускало далекосяжні задуми, то зовсім не сприяло їх реалізації. Він береться за перо, щоб заповнити дозвілля, а потім, заохочуваний схвальними відгуками, ніби відповідає на соціальне замовлення, яке диктувалося настроями й очікуваннями впливової читацької групи – української інтелігенції, передусім панства, що тоді дуже переймалося обстоюванням виправданості своїх претензій на статус російського дворянства та волило відігравати важливішу роль у творенні спільного імперського дому.

Як відомо, перші три частини “Енеїди” І. Котляревський написав у період свого вчителювання. Тоді праця над поемою була інспірована головним чином творчими амбіціями колишнього школяра, який згадав свої семінарські поетичні успіхи. На початку роботи над поемою авторські амбіції навряд чи сягали надто далеко й передбачали плани її публікації – І. Котляревський писав свій твір для вужчого читацького кола. Прочитати “Енеїду” в товаристві земляків, заповнивши цим дозвілля, а, можливо, ще й привернути до своїх поетичних успіхів увагу впливової особи – було в цьому щось із того ряду особистісних проявів, де перебуває також вдало й до речі розказаний у товаристві анекдот, що обіцяє популярність та прихильне ставлення загалу. Можливо, здобувши бажану популярність, І. Котляревський і зупинився б на тому досягненні: насправді невідомо, чи планував він, написавши три перші частини, продовжувати далі роботу над поемою.

Тут якраз і слід наголосити на виключно важливій ролі читача у створенні “Енеїди”, ролі, яку у випадку І. Котляревського важко переоцінити. Знаменним є те, що ця його поетична спроба виявилась настільки близькою читацьким очікуванням, що попередній задум автора та його плани стосовно свого твору були суттєво скориговані читачем; читач почав впливати на автора і, в певному сенсі, – його виховувати. Поема привабила образом українського життя, який вона пропонувала. Такі знайомі ще з дитинства картини й реалії старосвітського побуту, що на них сучасний І. Котляревському читач натрапляв у творі, написаному за зовнішньою канвою відомої поеми античного автора, викликали ефект “остороженного”, очудненого сприйняття української дійсності. Читач знаходив у поемі те, що, можливо, не усвідомлювалося самим автором і визначалося спільністю ментальних настанов. Саме цей аспект у сприйнятті твору виділив ще М. Дашкевич. “Сміховина української “Енеїди”, – зауважив він, – набуває глибшого сенсу, бо не лише збуджує сміх та наближає читача до радісного настрою, що той сміх супроводжує, але й увиразнює властивий нашій натурі контраст волі й безсилля, бажання й здійснення, поривів до створення в житті чогось величного та обвалів і падінь, подібно до того, як багато нещасть перетерпів Еней на шляху до заснування великої Римської держави” [2:187].

Коментуючи роль читацьких впливів на письменника, доречно назвати імена тих читачів, котрих у певному сенсі можна визнати його співавторами, – це М. Парпура та Й. Каменецький, які на основі рукописних списків без відома І. Котляревського підготували і в 1798 році в Петербурзі здійснили перше видання “Енеїди”. Обидва не байдужі до свого українського коріння, петербурзькі чиновники та літературні аматори, діставши, певно, два різні списки поеми І. Котляревського, заходилися навколо здійснення проекту її видання. Вони поставилися до справи дуже серйозно, а головне, на відміну від самого автора, виявили свідоме бажання пропагувати українське слово. Те, що ними було знехтувано автора

твору, – факт доволі симптоматичний, натомість вони підкреслили пріоритетну роль іншої сторони процесу художньої комунікації – читацької (на той час більш зрілої й активної, ніж авторська), що знайшло відображення в промовистій присвяті: “Любителям малороссийского слова усерднейше посвящается”. Характерно, що у власному виданні поеми 1809 року І. Котляревський зняв цю присвяту, подавши натомість іншу – своєму меценатові С. Кочубею, – факт, що промовляє не на користь автора.

Книжка, яка побачила світ стараннями М. Парпури та Й. Каменецького, цікава ще й з видавничого погляду. Дослідники відзначали, зокрема, не лише фаховий підхід видавців, але їх дбайливе, майже любовне ставлення до публікації [1:144–147]. Як видно, М. Парпура та Й. Каменецький доклали значних зусиль, щоб друкована “Енеїда” побачила світ, а також максимум старання, щоб книжка своїм оформленням зацікавила читача. М. Парпура витратив чималі кошти на публікацію, а Й. Каменецький виступив редактором видання, додавши до нього, з розрахунку на попит загальноросійського читача, невеличкий українсько-російський словник. Характерно, що видання, здійснене читачами М. Парпурою та Й. Каменецьким, в жодному разі не можна назвати дилетантським: воно засвідчує, поряд із патріотичним та творчим імпульсами, ще й високий фаховий редакторсько-видавничий рівень.

Як відомо, І. Котляревський до видання, здійсненого М. Парпурою та Й. Каменецьким, поставився дуже неприхильно, як, зрештою, і до самих видавців. Зокрема, М. Парпуру, який витратив на публікацію книжки значні кошти, автор несправедливо запідозрив у меркантильному інтересі, додавши у виданні 1809 року до третьої частини поеми образливі рядки, які стосувалися її першого видавця. Отже, з одного боку (у випадку М. Парпури та Й. Каменецького), – безкорислива праця й матеріальні пожертви, супроводжені присвятою “любителям малоросійського слова”, а з другого (в авторському виданні поеми), – необґрунтовані звинувачення на адресу першого видавця та присвята губернському предводителю дворянства – якийсь див-

ний прояв містечкової психології дріб'язкового провінціала. Виступаючи на захист першого видавця “Енеїди”, С. Єфремов цілком слушно писав: “Злостива вихватка Котляревського проти Парпури тим несправедлива, що – хто знає – чи надумався б він сам, без Парпури, видати свою працю, а чи так би й лишилась вона в рукопису, як, напр., тогочасна ж сатира талановитого Пузини, опублікована тільки 1909-го року. У всякому разі Парпурине видання “Енеїди”, “публикою с удовольствием принятой”, і самому Котляревському проказало шлях до слави й популярності і надало йому сміливості вести далі свою працю й самому видавати її” [3:346].

Року 1808 з друкарні петербурзького підприємця І. Глазунова вийшло в світ друге видання “Енеїди”. Публікація також не була погоджена з автором і загалом повторювала друковану версію 1798 року, однак в технічному виконанні була менш якісною та мала значну кількість коректорських помилок. Її характер, як спостеріг П. Балицький, вказує на “незнання й нерозуміння видавцями українського тексту”, тож, імовірно, “друге видання випускалося без догляду українського ока” [1:147]. Тим-то й можна з великою вірогідністю припустити, що воно, на відміну від першого, здійснювалося вже з комерційною метою, ймовірно, заходами самого І. Глазунова – підприємця, який був на той час одним із найбільших російських книготорговців. А коли так, то це є свідченням зростання попиту на українське друковане слово, а отже, й того, що за десять років, які минули від першої публікації поеми, сформувався більш-менш стабільний у своїх очікуваннях споживач українського літературного продукту. А що підприємець розраховував на виданні української книжки одержати зиск, є справді важливим показником читацького рейтингу “Енеїди”.

Характерно, що І. Котляревський спершу виявив неготовність до успіху своєї поеми: дуже вже важко було долати психологічну відстань між самосвідомістю семінариста-віршувальника та становищем визнаного письменника. Можливо, звідси його гостра реакція на читацьку видавничу ініці-

ативу. Минуло майже одинадцять років від публікації “Енеїди”, перш ніж він підготував і здійснив авторське видання. Коли письменник нарешті наблизився до його реалізації, читач уже знав дві друковані версії поеми. Авторська редакція “Енеїди”, що побачила світ у 1809 році, помітно відрізнялася від двох попередніх публікацій. Поет доповнив її четвертою частиною, а три перші відредагував і виправив. Книжку він завершив українсько-російським словником, узятим без змін із першого видання, та доданим до нього невеликим авторським “Дополнением к малороссийскому словарю”. На початку книжки після присвяти С. Кочубею автор подав коротке “Уведомление”, де висловив негативне ставлення до попередніх видань поеми.

Видання 1809 року теж з’явилося не в останню чергу завдяки читацькому впливові – небувалий як на той час успіх української книжки зумовлював швидке зростання самосвідомості її автора і, незалежно від його бажання, покладав на нього певну відповідальність перед українською громадою. Головне у цьому виданні те, що письменник зважився нарешті на свідому, хай і символічну спробу відібрати ініціативу в читача.

Відібрати ініціативу І. Котляревському насправді так і не вдалося. “Енеїда”, а разом з нею її автор, були включені до культурної пам’яті завдяки розгортанню процесу національного творення й потрапили до нескінченного кола інтерпретацій. Відповідно в українській “Енеїді” бачили щось більше, ніж просто бурлескно-травестійний твір, – швидше вона ставала своєрідним субститутом національної поеми, у якій шукали відгомін історичної долі українців, психологічні та етичні моделі, старосвітські побутові реалії, а подекуди навіть цілісну картину українського світу. Непрості випробування, що спіткали героя твору, сприйнялися великою мірою як ініціційні, з яких він виходить оновленою людиною, гідною нового життя. Вісімнадцяте століття, події якого призвели до втрати політичної автономії, насправді стало для українців смугою тяжких випробувань. Перелицьована “Енеїда”, що

змальовувала троянців як завзяту, але ніби загублену в часі козацьку ватагу, якраз і віддзеркалила психологічний стан українця зламу XVIII – XIX століть, у якому розгубленість і гостре переживання втрати поєднувались із надією й поволі заступалися оптимістичною вірою в оновлення, хай і в межах нового імперського дому.

Таким чином, у випадку з українською “Енеїдою” цілком правомірно вести мову не лише про значну роль читача в появі поеми, а й навіть про його співавторство. Читачам, що виступили водночас першими видавцями твору, не лише належала видавнича ініціатива, але й редагування твору та безпосереднє авторство окремих, хай і “рамкових” елементів, – присвяти й українсько-російського словничка, що був збережений І. Котляревським у власному виданні. Можна говорити, що читач у певному сенсі перебрав на себе частину авторських “повноважень”, підказуючи самому авторові шлях літературного розвитку. Авторство “Енеїди” постає у зв’язку з цим як питання складне й неоднозначне, подальше вивчення якого дозволить висвітлити важливі особливості становлення нового українського письменства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Балицький П.* Етюди з історії української книги // Життя й революція. – 1927. – №7–8. – С. 142–160.
2. *Дашкевич Н.* Малорусская и другие бурлескные (шутливые) “Энеиды” // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 145–188.
3. *Єфремов С.* Од редактора: Бібліографічні розвідки // Котляревський І. Твори. – К., 1930. – С. 341–366.
4. *Кирилюк Є.* Іван Котляревський: Життя і творчість. – К., 1981.
5. *Кулиш П.* Котляревський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 235–262.
6. *Кульчицький О.* Світовідчуження українця // Українська душа. – К., 1992. – С. 48–65.
7. *Ротач П.* З легкої руки Максима Пурпури // Слово і час. – 1998. – №9–10. – С. 9–13.
8. *Сивокінь Г.М.* Одвічний діалог (Українська література і її читач від давнини до сьогодні). – К., 1984.

SUMMARY

In this article the role of reader’s part of the art communication in creation of Ukrainian “Eneida” is studied.